

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОСОФИЯ.
СОЦИОЛОГИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOSOPHY. SOCIOLOGY. POLITICAL SCIENCE

e-ISSN: 1694-8823

№1(5)/2025, 15-25

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 340.32

DOI: [10.52754/16948823_2025_1\(5\)_3](https://doi.org/10.52754/16948823_2025_1(5)_3)

**БАТЫШ ИЛИМИЙ ОЙЛОМУНУН САЛТТАРЫНДАГЫ ЖАРАНДЫК КООМ
ТҮШҮНҮГҮ**

ПОНЯТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ТРАДИЦИЯХ ЗАПАДНОЙ НАУЧНОЙ
МЫСЛИ

THE CONCEPT OF CIVIL SOCIETY IN THE TRADITIONS OF WESTERN SCIENTIFIC
THOUGHT

Базаркулова Тазагуль Амановна

Базаркулова Тазагуль Амановна

Bazarkulova Tazagul Amanovna

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

Senior Lecturer, Osh State University

taza-80@mail.ru

Эшеналиева Дунуякан Туратбековна

Эшеналиева Дунуякан Туратбековна

Eshenalieva Dunuyakan Turatbekovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

dikastal@mail.ru

Токоева Гулумбу Азизбековна

Токоева Гулумбу Азизбековна

Tokoeva Gulumbu Azizbekovna

доцент, Ош мамлекеттик университети

доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

gtokoeva77@mail.ru

БАТЫШ ИЛИМИЙ ОЙЛОМУНУН САЛТТАРЫНДАГЫ ЖАРАНДЫК КООМ ТҮШҮНҮГҮ

Аннотация

Автордун аталган макаласы жарандык коом концепциясын батыш илимий ойломунун өнүтүндө талдоого арналган. Анда байыркы замандан азыркыга чейинки негизги теориялык жакындоолор каралат, анын ичинде Л-салты, Дж. Локкко таандык жана М-салты, Ш. Монтескьеге байланыштуу. Жарандык коом түшүнүгүнүн эволюциясы, анын мамлекет менен өз ара аракеттешүүсү, ошондой эле саясий системадагы ролу жана жарандардын укуктарын коргоо маселелери талкууланат. Англо-америкалык жана континенттик саясий ойлор арасындагы айырмачылыктарга, ошондой эле жарандык коом концепциясынын заманбап аныктамаларына жана сын-пикирлерине өзгөчө көңүл бурулат. Макалада коомдун өнүгүүсүн жана анын институттарынын өз ара аракеттенүүсүн чагылдырып, либералдык-демократиялык принциптердин калыптануу негизги этаптары көрсөтүлөт. Ошондой эле либералдык, марксисттик жана неолибералдык мектептердин алкагында жарандык коомдун ролу жана орду тууралуу негизги теориялык багыттар салыштырылат. Натыйжада, Батыш ойломунда жарандык коом — бул жарандардын саясий аң-сезимин, укуктук маданиятын жана коомдук жигердүүлүгүн калыптандырууда маанилүү фактор экени баса белгиленет.

Ачкыч сөздөр: жарандык коом, демократиялык принцип, мамлекет, революция, моралдык норма, индивид, трансформация, мамлекеттик институт

ПОНЯТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ТРАДИЦИЯХ ЗАПАДНОЙ НАУЧНОЙ МЫСЛИ

THE CONCEPT OF CIVIL SOCIETY IN THE TRADITIONS OF WESTERN SCIENTIFIC THOUGHT

Аннотация

Данная статья автора посвящена анализу концепции гражданского общества в контексте западной научной мысли. В ней рассматриваются основные теоретические подходы, сложившиеся от античности до современности, с акцентом на ключевые традиции: Л-традицию, восходящую к Дж. Локку, и М-традицию, связанную с Ш. Монтескье. Обсуждается эволюция понятия гражданского общества, его взаимодействие с государством, а также роль в политической системе и защите прав граждан. Особое внимание уделяется различиям между англо-американской и континентальной политической мыслью, а также современным интерпретациям и критике концепции гражданского общества. В статье выделяются основные этапы формирования либерально-демократических принципов, отражающих развитие общества и взаимодействие его институтов. Также в рамках либеральной, марксистской и неолиберальной школ сопоставляются основные теоретические подходы к роли и месту гражданского общества. В результате подчеркивается, что в западной мысли гражданское общество рассматривается как важный фактор в формировании политического сознания, правовой культуры и общественной активности граждан.

Ключевые слова: гражданское общество, демократический принцип, государство, революция, моральная норма, индивид, трансформация, государственный институт

Abstract

This article is dedicated to the analysis of the concept of civil society in the context of Western scientific thought. It examines the main theoretical approaches that have developed from antiquity to the present day, with a focus on key traditions: the L-tradition, tracing back to John Locke, and the M-tradition, associated with Montesquieu. The evolution of the concept of civil society, its interaction with the state, and its role in the political system and the protection of citizens' rights are discussed. Special attention is given to the differences between Anglo-American and continental political thought, as well as modern interpretations and critiques of the concept of civil society. The article highlights the key stages in the formation of liberal-democratic principles, reflecting the development of society and the interaction of its institutions. Within the frameworks of liberal, Marxist, and neoliberal schools, the main theoretical approaches to the role and place of civil society are compared. As a result, it is emphasized that in Western thought, civil society is regarded as an important factor in shaping political consciousness, legal culture, and civic engagement.

Keywords: civil society, democratic principle, state, revolution, moral norm, individual, transformation, state institution

Заманбап дүйнөдөгү жарандык коомдун ролу, өлкөнүн саясий жана экономикалык модернизациясынын активдүү субъектиси катары, барган сайын жогорулап жатат, ал мамлекеттик бийлик өкүлдөрү менен коомдук бирикмелердин ортосунда сапаттуу диалогдук мамилелерди түзө алат.

Жарандык коомдун өнүгүү багыттары өлкөнүн келечегин, анын дүйнөдөгү атаандаштыкка болгон жөндөмдүүлүгүн чоң даражада алдын ала аныктайт, бул социалдык институтту азыркы коомдордун инновациялык өнүгүүсүнүн ресурсу катары изилдөөнүн актуалдуулугун шарттайт.

Жарандык коомдун анализине кайрылуу мамлекет сыяктуу саясий институт пайда болгон мезгилден башталат, бул коомду мамлекеттик жана мамлекеттик эмес чөйрөлөргө бөлүүгө алып келди. Мамлекеттин пайда болушу саясий бийлик институттары менен жарандардын жеке кызыкчылыктарынын ортосундагы мамилелер маселесин белгилеген. Мындан тышкары, алардын өз ара мамилелери көп учурда конфликттүү мүнөздө болуп, саясий төңкөрүштөр, революциялар менен коштолгон. Мамлекет менен жарандык коомдун ортосундагы татаал мамилелер ар кандай доорлордун ойчулдарынын көңүлүн бурган [9-11].

Көптөгөн саясий теорияларды изилдөөчүлөрдүн айтымында, «жарандык коом» түшүнүгүнүн түпкү тамырлары Аристотелдин полис идеясына (κοινοία πολιτική – «жарандык коом») барып такалат [1]. Анын мүчөсү – бул мамлекеттин мыйзамдарына баш ийген жаран болгон. Мамлекетти коомдук турмуштун акылга сыярлык уюштурулушу катары абсолютташтырып, Аристотель «мамлекет ... бактылуу жашоо үчүн түзүлөт» деп жазган [2, 460-б.]. Ушул контекстте жарандык коом менен мамлекет бири-бирин алмаштыра ала турган түшүнүктөр катары каралат.

Берилген текст жарандык коом түшүнүгүнүн философиялык негиздерин көрсөтүп, анын тарыхый эволюциясына көңүл бурат. Аристотелдин полис жөнүндөгү окуусуна таянуу — жарандык коомдун идеясы байыркы Грециядан бери келе жаткандыгын далилдөөгө болгон аракет катары эсептөөгө болот. Автор Аристотелдин көз карашында жарандык коом менен мамлекеттин ортосунда айырма жок экенин белгилеп, алар алмаштыра ала турган түшүнүктөр катары берилгенин көрсөтөт. Мында жарандык коом — мыйзамга баш ийген жарандары бар коом катары түшүндүрүлөт. Айта кетүүчү нерсе, бул көз караш азыркы либералдык же неолибералдык теориялардагы мамлекет менен жарандык коомдун ортосундагы функционалдык айырмачылыкка карама-каршы келет. Азыркы түшүнүктө жарандык коом көбүнчө мамлекеттик бийликтен тыш жана ага көзөмөл коюучу коомдук мейкиндик катары каралат. Ошондуктан, бул үзүндү жарандык коом түшүнүгүнүн тарыхый контекстке жараша кандайча өзгөргөнүн көрсөтөт.

Антикалык доордун жарандык коом менен мамлекетти бирдей түшүнүк катары кароо салттары XVIII кылымга чейин сакталып келген. Бул тууралуу либерализмдин алгачкы концепциялары күбөлөндүрөт, алардын негиздөөчүлөрү Т. Гоббс жана Д. Локк болгон. Бирок алардын ыкмаларынын жалпы болгондугуна карабастан, мамлекет менен жарандык коомдун биринчи кезектеги мааниси боюнча кээ бир айырмачылыктар байкала баштаган.

Алсак, мисалы, Дж. Локктун теориясында жарандык коом мамлекетке караганда мурда пайда болгон, анткени ал адамдардын табигый интеграция формасы катары эсептелген. Жарандык коомго карата мамлекет кечирээк пайда болгон социалдык конструкт болуп, ал

укуктук системага таянат. Дж. Локктун пикири боюнча, менчиктин пайда болушу мамлекеттин, саясий бийлик институтунун, түзүлүшүнө негизги себеп болгон: «адамдардын мамлекетке биригип, өздөрүн өкмөттүн бийлигине баш ийдирүүсүнүн башкы жана негизги максаты — өз мүлкүн сактоо, бул табигый абалда жетишсиз болгон» [3, 317-б.].

Бул фрагментте Дж.Локктун жарандык коом жана мамлекет тууралуу теориялык көз карашы ачып берилет. Автор Локктун концепциясында жарандык коом — адамдардын табигый абалынан келип чыккан, мамлекеттен мурда пайда болгон коомдук түзүлүш экенин баса белгилейт. Бул жарандык коомду автономдуу жана мамлекеттен бөлөк турган уюм катары кароого негиз берет. Ал эми мамлекет болсо, Локктун түшүндүрмөсүндө, жарандардын жеке менчигин коргоо максатында атайын түзүлгөн социалдык жана укуктук институт катары каралат. Локктун бул көз карашы азыркы либералдык саясий теориялардын негизин түзөт. Анда жарандык коом — бул жарандардын өз ара макулдашуусу менен түзүлгөн жана мамлекетке карата көз каранды эмес мейкиндик катары түшүндүрүлөт. Бул мамлекетке коом тараптан коюлуучу чек коюунун, укуктук коргоонун жана жарандык активдүүлүктүн маанилүү булагы катары бааланат. Демек, жарандык коомду мамлекеттен мурда же ага альтернатива катары түшүнүү — жарандардын укугун жана эркиндигин жогору коюуга негиз түзөт. Локктун теориясы азыркы демократиялык коомдор үчүн маанилүү болгон — жарандардын мүлктүк жана укуктук коопсуздугун сактоо, жарандык коомдун мамлекетке карата көз карандысыздыгын камсыз кылуу идеяларын камтыйт. Бул концепция жарандык коомдун мамлекетке карата жөн гана кошумча эмес, өз алдынча мааниси бар күч экенин көрсөтөт.

Т. Гоббстун пикири боюнча, тарыхта саясий бийликке, мамлекетке теңдеш болгон коомдук түзүлүштүн эч кандай формасы болгон эмес: «жарандык коомдор жөн эле адамдардын биригүүсү эмес, алар келишимдин негизинде түзүлгөн бирикмелер болуп саналат, жана алардын түзүлүшү үчүн өз ара ишеним жана макулдашуу зарыл» [4, 285-б.]. Гоббс түшүнүгүндөгү жарандык коом — бул мамлекеттин мыйзамдарына баш ийген цивилизацияланган жарандардын коому. Жарандар менен мамлекет келишим аркылуу байланышкан, ал келишим моралга, билимге жана укукка таянат. Гоббстун саясий концепциясында мамлекет менен жарандык коомдун мамилелери төмөнкүдөй түзүлөт: мамлекет жарандык коомду түзөт, бирок коом да мамлекетти калыптандырат, ага өз укуктарынын бир бөлүгүн өткөрүп берип, анын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөйт.

Т.Гоббс жарандык коомду мамлекеттен көз карандысыз феномен катары эмес, тескерисинче, мамлекеттин түзүлүшү менен байланышкан коомдук уюм катары түшүндүрөт. Анын ою боюнча, адамдар өз ара ишенимге негизделген келишим аркылуу мамлекеттик бийликке баш ийүүнү кабыл алып, цивилизациялуу коомду — жарандык коомду түзүшөт. Бул жарандык коом, Гоббстун түшүнүгүндө, мамлекеттин мыйзамдарына толук баш ийген, ансыз тартип жана коомдук туруктуулук мүмкүн болбогон түзүлүш. Гоббс үчүн жарандык коомдун негизинде моралдык жана укуктук келишим турат, бирок бул келишим жарандардын мамлекетке болгон толук көз карандылыгын билдирет.

Гоббстун концепциясы авторитардык же күчтүү борбордук бийликти актоо максатында жарандык коомду мамлекетке толук көз каранды формада карайт. Бул көз караш жарандык коомдун көз карандысыздыгын жана саясий плюрализмди чектейт. Бирок ошол эле учурда, Гоббс мамлекетти жарандык коомсуз элестетүүгө болбой турган уюм катары карап, алардын

өз ара байланышына басым жасайт. Демек, Гоббс үчүн жарандык коом өз алдынча эмес, мамлекеттик бийликке таянып, андан күч жана мыйзамдуулук алып жашаган коом болуп саналат. Мындай көз караш бүгүнкү күндө демократиялык принциптерден алысыраак болгону менен, туруктуулукту жана мыйзам үстөмдүгүн негизги баалуулук катары көргөн саясий системаларда өз ордун тапкан.

Ушул сыяктуу көз караштарды француз ойчулу Ж.-Ж. Руссонун концепциясы да чагылдырат. Ж.-Ж. Руссо мамлекет менен жарандык коомду бирдей түшүнүктөр катары эсептеп, бийлик системасы легитимдүү болушу үчүн ал элдин катышуусуна таянууга тийиш деп айткан. Ойчулдун пикиринде, жарандык жана саясий мамилелердин келишимдик негизи чыныгы цивилизациянын табигый абалын кайрадан жандандыруунун тиреги болуп саналат.

Ж.-Ж. Руссо алгачкылардан болуп жарандуулукка заманбап коомдун цивилизациялуулугунун көрсөткүчү катары көңүл бурган. Биздин оюбузча, бул концепцияда басым жарандык коомдун пайдасына ооп, анын коомдун саясий системасындагы артыкчылыгы баса белгиленип жатат.

Ушундай көз караштар француз агартуу доорунун көрүнүктүү ойчулу Ж.-Ж. Руссонун концепциясында да кеңири чагылдырылган. Руссо мамлекет менен жарандык коомду бирдей маанидеги түшүнүктөр катары карап, бийликтин легитимдүүлүгү элдин түздөн-түз катышуусуна негизделүүгө тийиш деп эсептеген. Анын көз карашында, жарандык жана саясий мамилелердин келишимге негизделиши чыныгы цивилизациянын “табигый абалын” кайра калыбына келтирүү үчүн зарыл шарт болуп саналат. Ж.-Ж. Руссо алгачкылардан болуп жарандуулук феноменине заманбап коомдун цивилизациялуулугунун көрсөткүчү катары өзгөчө маани берген. Биздин пикирибизде, бул концепцияда жарандык коомдун ролуна өзгөчө басым жасалып, анын саясий системада ээлеген артыкчылыктуу орду баса белгиленип турат.

Ушуга окшош көз караштар Ш.-Л. Монтескьенин социалдык-саясий түшүнүктөрүндө да байкалат. Анын теориялык системасында XVIII кылымга мүнөздүү болгон эки келишимдин түрүн — коомдук жана мамлекеттик — бириктирүүгө аракет жасалган. Мамлекеттик укук башкаруучулар менен баш ийгендердин ортосундагы мамилелерди жөнгө салат, ал эми жарандык укук коомдун мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелерди карайт. Француз агартуучусунун ою боюнча, жарандык коом «жарандардын өз ара байланыштарын жөнгө салган, мамлекет менен жеке адамдын ортосундагы мамилелерди ортомчулук кылуучу, керек учурда жеке адамдын эркиндигин бийликтин чектөөлөрүнөн коргоочу көзкарандысыз ассоциациялардын жыйындысы» катары аныкталат [5, 316-317-бб.].

Бул фрагментте Ш.-Л. Монтескьенин жарандык коом тууралуу түшүнүгүнө көңүл бурулуп, анын мамлекеттик жана жарандык укуктун ортосундагы айырмачылыкты таамай бөлүп көрсөткөндүгү белгиленет. Монтескьенин мындай мамилеси жарандык коомду мамлекетке карата көзкарандысыз, бирок маанилүү ортомчу катары баалоого негиз берет. Өзгөчө көңүл буруучу жагдай — анын жарандык коомду жеке адамдын эркиндигин сактоочу механизм катары кароосу. Бул идея агартуучулук доордогу либералдык саясий ой жүгүртүүнүн алкагында жарандык коомго чоң маани берилгенин көрсөтүп турат. Монтескьенин көз карашы, бүгүнкү демократиялык коомдор үчүн да актуалдуу, анткени ал мамлекеттик бийликтин чектерин аныктоодо жана жарандардын укуктарын коргоодо жарандык коомдун ордун бекем негиздейт. Ошондой эле, анын коомдук жана мамлекеттик келишимдерди айкалыштыруу аракети укуктук-мамлекеттик түзүлүштүн комплекстүү

мүнөзүн түшүнүүгө жол ачат. Бул ой жүгүртүүлөр жарандык коомдун теориялык негизи катары азыркы укуктук жана саясий илимдерде өз ордун табат жана коомдук процесстерди талдоодо маанилүү таяныч болуп кызмат кылат.

Жалпысынан алганда, XVII–XVIII кылымдардагы философиялык-саясий дискурста адамдын эркиндиги, жарандык укуктары жана мамлекет менен жеке адамдын мамилеси тууралуу суроолорго басым жасалган.

Адамдын эркиндикке болгон укугу жана эркиндик категориясы немис классикалык философиясынын өкүлү И. Канттын эмгектеринде да философиялык рефлексиянын предмети болуп саналат. Кант «моралдык автономия» түшүнүгүн колдонот. Анын ою боюнча, ар бир адамдын эркиндигин башкалардын эркиндиги менен айкалыштыруу жолу — жарандык коомду түзүү, ал «элдин бирдиктүү эрки» болуп саналат жана «мыйзам чыгаруучу» болушу мүмкүн [6, 234-б.]. Башкача айтканда, Кант үчүн эркин эрк жана моралдык мыйзамдарга баш ийген эрк бирдей түшүнүктөр. Философ жарандык коомду түзүүчү априордук принциптерди чыгарат: 1) адам катары коомдун мүчөсүнүн эркиндиги, 2) анын башкалар менен тең укуктуулугу, 3) жаран катары коомдун мүчөсүнүн өз алдынчалуулугу.

Бул текстте И. Канттын эркиндик жана жарандык коом тууралуу концепциясынын негизги багыттары так жана мазмундуу берилген. Канттын «моралдык автономия» түшүнүгүнүн негизинде жарандык коом жеке адамдын эрки менен коомдук эрктин айкалышы катары каралат. Анын көз карашында эркиндик — жөн гана каалаганды кылуу эмес, тескерисинче, акыл-эстин негизинде универсалдуу моралдык мыйзамдарга баш ийүү жөндөмдүүлүгү. Бул жерде Канттын "категориялык императиви" жана анын укуктук-философиялык негиздери терең байланыштырылат. Кант тарабынан сунушталган жарандык коомду түзүүчү үч априордук принцип (эркиндик, теңдик, өз алдынчалуулук) — либералдык демократиянын жана укуктук мамлекеттин негизги баалуулуктары катары бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпогон универсалдуу идеялар болуп саналат. Айрыкча жарандардын тең укуктуулугу жана моралдык жоопкерчилиги аркылуу коомдук түзүлүштү куруу аракети — жарандык коомду этикалык-укуктук феномен катары түшүнүүгө жол ачат. Мында Канттын жарандык коомду «элдин бирдиктүү эрки» катары кароосу Ж.-Ж. Руссо менен философиялык үндөштүктөрдү да жаратат. Бирок Кант бул эркти рационалдык жана моралдык мыйзамдарга негиздеп, аны априордук принциптер аркылуу акылга сыйган мыйзам чыгарууга жетелейт. Бул болсо жарандык коомду этикалык жактан негиздеп, формалдуу укуктук чектерден жогору карайт.

Философтун түшүнүгүндө жеке адамды жалпы кабыл алынган моралдык нормаларды сактоого багыттоо — жарандык коомдун институттары, мисалы, үй-бүлө, мектеп, чиркөө, кошуналар, башка коомчулуктар жана ар кандай ыктыярдуу уюмдар аркылуу ишке ашат.

Белгилүү индивидуализм концепциясы, XVIII кылымдын ойчулдары тарабынан иштелип чыккан, жаранды мамлекетке барган сайын азыраак көзкаранды болгон жеке инсан катары түшүндүрөт. Бул жарандык коом менен мамлекеттин бирдейлиги жөнүндө салттуу түшүнүктөрдүн өзгөрүшүнө алып келет. Көпчүлүк ишениште, мамлекеттин жеке турмуш чөйрөлөрүнө ашыкча таасири жеке адамдын эркин эркинин билдирилишине жана анын жарандык мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга тоскоолдук кылат.

Мамлекет менен жарандык коомдун ортосундагы айырмачылыктардын так сүрөттөлүшү В. фон Гумбольдттун окуусунда берилген. Анын көз карашына ылайык, жарандык коом менен мамлекеттин ортосундагы айырмачылыктар төмөнкүлөр менен аныкталат: а) жарандык коом — бул «индивиддер тарабынан ылдыйдан түзүлгөн» улуттук жана коомдук мекемелер системасы, ал эми мамлекет — «мамлекеттик институттар системасы»; б) жарандык коом «табигый жана жалпы укукту» билдирет, ал эми мамлекет өзү түзгөн «позитивдүү укукка» таянат; в) жарандык коом адамдын кызыкчылыктарын билдирсе, мамлекет жарандын кызыкчылыктарын коргойт. Акыр-аягы, ойчул мындай жыйынтыкка келет: мамлекеттин ишмердүүлүгү адамдын кызыкчылыктарын жана муктаждыктарын канааттандырууга багытталышы керек. В. фон Гумбольдт мамлекет менен жарандык коомдун ортосун ажыратуу идеясын алгачкылардан болуп сунуштаган.

Берилген фрагментте В. фон Гумбольдттун жарандык коом менен мамлекеттин ортосундагы фундаменталдык айырмачылыктарга болгон көз карашы философиялык жана укуктук аспектиден так көрсөтүлгөн. Гумбольдт бул эки институтту биринен-бири көзкарандысыз, бирок өз ара байланышкан түзүлүштөр катары талдайт. Ал жарандык коомду «ылдыйдан өйдө» түзүлгөн, табигый укукка негизделген, жарандардын кызыкчылыгынан чыккан өз алдынча институттардын системасы катары мүнөздөйт. Бул караш, өзгөчө, либералдык ой жүгүртүүнүн маанилүү өзгөчөлүгү болуп саналат. Мамлекеттин «позитивдүү укукка» негизделгендиги жана башкаруучу функцияларды аткаруусу анын ролун нормативдик жана коргоочу институт катары аныктайт. Ошол эле учурда, Гумбольдт мамлекет жарандардын кызыкчылыктарына кызмат кылуусу керек деген идеяны көтөрүп, бийлик структурасынын чектелген, пассивдүү функцияларын жактайт. Бул көз караш, кийинчерээк классикалык либерализмдин негизги постулаттарына айланган — мамлекеттин минималдуу аралашуусу жана адамдын өнүгүүсү үчүн шарттарды түзүү идеясы менен шайкеш келет. Гумбольдттун бул көз караштары жарандык коомдун өз алдынчалуулугун, ыктыярдуулугун жана көп түрдүүлүгүн негиздөөдө зор мааниге ээ. Ал жарандык коомду коомдук турмуштун демилгелүү күчү катары карап, анын мамлекетке карата көз каранды эместигин бекемдейт. Бул идея азыркы демократиялык мамлекеттердеги жарандык коомдун ролу жана милдеттери жөнүндө түшүнүктү тереңдетүүгө жардам берет.

Америкалык агартуучулар Б. Франклин, Т. Джефферсон, Т. Пейн жана башкалар да ушуга окшош теоретикалык ойлорду чагылдырышат. Эң радикалдуу жарандык коом концепциясын америкалык буржуазиялык революциянын идеологу, атактуу «Адам укуктары» памфлетинин автору Т. Пейн иштеп чыккан. Анын көз карашында, мамлекетке каршы турган жарандык коом темасы борбордук орунду ээлейт.

Т. Пейндин жарандык коом концепциясы мамлекетти «зарыл болгон жамандык» катары ачып көрсөтөт: мамлекет канчалык аз болсо, коом үчүн ошончолук жакшы, жана жарандык коомдун табигый мүнөзү адамдарды өз ара кызыкчылыктын жана жардамдашуунун негизинде тилектештик орнотууга түрткү берет [7, 22-б.]. Негизинен, америкалык агартуучулар либералдык-демократиялык принциптерди негиздеп, иш жүзүндө ишке ашырышкан. Алардын ою боюнча, жарандар өз укуктарын ишке ашыруу үчүн жарандык коомдун кызыкчылыгында гана иш алып барган өкмөттү шайлашы керек.

Текстте америкалык агартуучулардын, өзгөчө Т. Пейндин, жарандык коом жөнүндөгү концепциясы өзгөчө басым менен көрсөтүлгөн. Т. Пейндин «мамлекет — зарыл болгон

жамандык» деген радикалдуу баасы анын либертариандык мүнөзүн жана жарандык коомго болгон терең ишенимин тастыктайт. Ал жарандык коомду адамдардын табигый ынтымакта жашоо жөндөмдүүлүгүнө негиздеп, мамлекеттик аппаратты — жеке эркиндикке коркунуч келтирүүчү, бирок зарылчылыктан улам жаралган структура катары сыпаттайт. Бул көз караш, өзгөчө, XVIII кылымдагы буржуазиялык революциялардын идеологиялык негизи катары саналган либерализм жана индивидуализм принциптерин терең чагылдырат. Текстте белгиленгендей, америкалык агартуучулар жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу үчүн мамлекет жарандык коомдун кызыкчылыгына кызмат кылууга тийиш деген позицияны карманышат. Бул көз караш демократиялык башкаруунун өзөгү — бийликтин эл тарабынан тандалышы жана жарандык коомдун өкмөттү контролдоосу керектигин көрсөтөт.

Т. Пейндин позициясы ошол доор үчүн өзгөчө болгон: ал жарандык коомду моралдык жана практикалык негизде мамлекетке караганда жогору койгон, анткени коом адамдардын табигый биримдигине негизделген, ал эми мамлекет — күч колдонууга негизделген жасалма структура. Жыйынтыгында, бул көз караштар жарандык коомдун көзкарандысыз, активдүү жана бийликти чектөөчү күч катары түшүнүлүшүнүн калыптанышына чоң салым кошкон. Азыркы демократиялык коомдордо бул идеялар өз актуалдуулугун жоготпостон, жарандык активдүүлүк, укуктук мамлекет жана ачык коом концепцияларынын теоретикалык негизи болуп эсептелет.

Жарандык коом концепциясынын иштелип чыгышына Г.В.Ф. Гегель да маанилүү салым кошкон [8]. Француз, англо-саксон жана немис коомдук-саясий ойлорунун мурастарын чогултуп, Гегель жарандык коомду үй-бүлөдөн мамлекетке өтүүдө өзгөчө этап катары аныктаган. Бул процессте жарандык коом орто кылымдардан Жаңы мезгилге өтүүчү узак жана татаал тарыхый трансформациянын бир бөлүгү катары каралат.

Гегелдин жарандык коом концепциясы үй-бүлөнүн этикалык дүйнөсүнөн жана мамлекеттик коомдук жашоодон бир топ айырмаланып, рационалдуу түзүлгөн саясий коомчулуктун өнүгүшүндө зарыл элемент катары көрсөтүлөт. Анын көз карашына ылайык, жарандык коом жана мамлекеттин мамилелерин саясий рационалдуулук призмасынан кароого болот: жарандык коом мамлекеттин көзөмөлүндө саясий жактан башкарылмайынча, «жарандык» бойдон кала албайт.

Гегель жарандык коомдун иштөөсүндө жеке эркиндик, жеке менчик, коомдук маалыматтуулук, эркин коомдук пикир, адилеттүү жана так сакталышы керек болгон мыйзамдар сыяктуу негизги принциптерди баса белгилейт. Ал өзгөчө «субъективдүү (жеке) эркиндик принципине» көңүл бурат, бул принцип «коомдун мүчөлөрүнүн бири-бирине болгон кеңири көзкарандылыгы менен айкалышат» [8, 349-б.].

Гегелдин концепциясында мамлекеттин жана жарандык коомдун ишмердүүлүк чөйрөлөрү даана аныкталат: мамлекет жалпы кызыкчылыктар чөйрөсүндө иштесе, жарандык коом жеке кызыкчылыктар чөйрөсүндө иш алып барат.

К. Маркс Гегелдин жарандык коомду тарыхый өнүгүүнүн натыйжасы катары түшүнүү салтын мурастайт. Маркстын теориясында жарандык коом материалдык чөйрөгө таандык болсо, мамлекет үстүртөн башкаруучу система катары каралат. Маркс экономика менен саясаттын өз ара таасир этүүсүнө чоң маани берип, Гегелдин жарандык коом моделин

жөнөкөйлөтүп, аны экономикалык кызыкчылыктар чөйрөсүнө гана негиздейт. Маркстын көз карашы боюнча, мамлекет жарандык коомдун жалпы кызыкчылыктарын билдирбей, экономикалык жана саясий жактан артыкчылыктуу бөлүгүн гана көрсөтөт.

Бул бөлүктө К. Маркстын жарандык коом тууралуу түшүнүгү анын Гегелге болгон сын көз карашынын жана материалисттик методунун негизинде түшүндүрүлгөн. Маркс Гегелдин идеалисттик системасындагы жарандык коомду реалдуу, экономикалык мамилелерге байланган чөйрө катары карайт. Анын пикиринде, жарандык коом — бул өндүрүштүк мамилелердин, менчик формаларынын жана таптардын конкреттүү экономикалык күрөшүнүн чагылдырылышы. Бул көз карашта жарандык коом — идеалдуу эмес, тескерисинче, таптардын карама-каршылыгынын аренасы. Маркс үчүн мамлекет — жарандык коомдун үстүнөн көзөмөл жүргүзгөн, бирок ошол эле учурда белгилүү бир таптын кызыкчылыктарын коргогон аппарат. Бул Маркстын «базис жана надстройка» теориясы аркылуу дааналанат: жарандык коом (экономикалык базис) — бардык коомдук түзүлүштүн негизи, ал эми мамлекет — ошол базистин үстүндө калыптанган саясий надстройка катары кызмат кылат. Маркстын бул көз карашы жарандык коомду демократиянын негизи эмес, тескерисинче, таптык бөлүнүүнүн жана эксплуатациянын чагылышы катары мүнөздөйт. Ошондуктан анын концепциясында жарандык коомдун кызыкчылыктары жалпы эмес, бөлөкчөлөнгөн; ал эми мамлекет бул кызыкчылыктардын ичинен белгилүү бир таптын үстөмдүгүн сактоочу курал катары көрүнөт.

Жыйынтыктап айтканда, Маркстын жарандык коом концепциясы критикалык жана революциялык маанайда курулган. Ал буржуазиялык теориялардагыдай жарандык коомду эркиндик жана тең укуктуулуктун мейкини эмес, таптык үстөмдүк жана антагонизмдин реалдуу мейкиндиги катары баалайт. Бул концепция андан кийинки марксисттик жана неомарксисттик ойлордун өнүгүшүнө чоң таасир эткен.

Жалпысынан, жарандык коом жөнүндө түшүнүктөрдүн өнүгүшү батыш коомдук-саясий дискурсу демократия, укуктук мамлекет жана ачык коом идеялары менен тыгыз байланышта. Классикалык илимий-саясий дискурста жарандык коомдун мамлекетке карата өзгөчө функционалдык спецификасына ээ экендиги жөнүндө түшүнүк жеке адамдын эркиндигинин идеясы менен тыгыз байланыштуу, бул тема буга чейин илимий кызыгуунун предмети болгон эмес.

XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында жарандык коом концепцияларында жаңы тенденциялар калыптана баштаган:

1. Неомарксисттик жарандык коом теориясы (Д. Лукач, А. Грамши);
2. Жарандык коом идеясын рационалисттик реконструкциялоо социологиялык теорияларда (Э. Дюркгейм, М. Вебер жана башкалар);
3. Либерализм концепцияларында жарандык коом идеясын радикалдаштыруу (И. Бентам, Дж. Ст. Милль, А. де Токвиль жана башкалар). Бул концепциялар Ф. Хайек, А. Арато, К. Поппердин эмгектеринде көрсөтүлгөн неолибералдык мамиленин негизин түзгөн.
4. Жарандык коомду сындаган концепциялар (К. Шмитт, Х. Арендт).

Ошентип, батыш илимий ойломундагы ар кандай жарандык коом концепцияларын анализдөө төмөнкү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет. Эң биринчи, жарандык коомдун спецификасына карата батыш саясий теориясында эки негизги көз караш калыптанганын

белгилей кетүү керек. Алар Л- салты (Ж. Локтон башталган) жана М-салты (Ш. Монтескьеден башталган) деп аталат.

Биринчи көз карашка (Л-традиция) ылайык, жарандык коом – бул коомдун эволюциясынын белгилүү бир баскычы болуп, социумдун цивилизацияланган абалын анын «табый абалына» карама-каршы көрсөтөт. Жарандык коомдун мындай түшүндүрмөсү англо-америкалык саясий ой жүгүртүүгө мүнөздүү, анда жарандык коом идеясы либерализм идеологиясы менен тыгыз байланышкан. Л-салтынын заманбап тарапкерлери жарандык коомду жарандардын саясий-экономикалык укуктарын жана эркиндиктерин коргогон коомдук институт катары чечмелешет. Бул институт демократиялык укуктар менен эркиндиктер кеңири ишке ашырылган шартта мамлекеттин өзүн да чагылдырышы мүмкүн.

Экинчи көз караштын (М-салты) алкагында, жарандык коом – бул мамлекетке таандык эмес чөйрө. Бул өнүгтө жарандык коом мамлекет эмес нерсе катары түшүндүрүлөт. Бул көбүнчө коомдук ассоциациялардын тобу, алардын функциялары саясий бирикмелерден айырмаланат жана көп учурда жарандык коом мамлекетке каршы чыгып, жарандардын эркиндиктерин андан коргойт.

Ошентип, батыш философиялык-саясий илимдеринде калыптанган ыкмалар жарандык коом жана мамлекет сыяктуу түшүнүктөрдүн туруктуу түшүнүгүн иштеп чыгышып, саясий жана саясий эмес институттардын ортосундагы ар кандай мамилелерди белгилешкен. Андан тышкары, бул мамилелер батыш европалык өлкөлөрдө либералдык-демократиялык саясий системаны түзүүнүн негизги этаптарын көрсөтүп турат.

Сонунда белгилей кетүүчү нерсе, Батыш илимий ойломунун тарыхында жарандык коом түшүнүгү ар кыл доорлордо ар башка мазмунда түшүндүрүлүп келген. Бул түшүнүктүн философиялык-теориялык өнүгүшү агартуу доорунан тартып, классикалык немис философиясына, либералдык-демократиялык ойчулардын жана марксисттик сынчыл теориялардын концепцияларына чейин кеңири чагылдырылган.

Француз ойчулдары Ж.-Ж. Руссо жана Ш.-Л. Монтескье жарандык коомду коомдук келишимдин жана укуктук мамлекеттин негизинде элдин эркиндигин камсыз кылган институт катары карашса, немис философу И. Кант бул түшүнүккө моралдык автономия, априордук укуктар жана жарандык тендик сыяктуу категориялар аркылуу түшүндүрмө берген. В. фон Гумбольдт болсо жарандык коомду ылдыйдан жаратылган коомдук түзүлүш катары мамлекеттен ажыратып карап, жеке адамдын кызыкчылыгын жогору койгон.

Ал эми америкалык агартуучулар – Б. Франклин, Т. Джефферсон, Т. Пейн – жарандык коомду адам укуктарын коргогон көзкарандысыз күч катары баалап, аны демократиянын жана либерализмдин өзөгү катары көрүшкөн. Т. Пейндин концепциясында, мамлекетке караганда жарандык коом жаратылышка жакын, өз алдынча уюшкан жана мамлекеттин кийлигишүүсүнө муктаж болбогон мейкиндик катары мүнөздөлгөн.

Бул багыттардан айырмаланып, К. Маркс жарандык коомду материалдык өндүрүштүк базиске негизделген, таптык кызыкчылыктардын таймашы жүргөн чөйрө катары түшүнгөн. Анын ою боюнча, мамлекет жарандык коомдун жалпы эмес, бийлик жүргүзүп жаткан таптын кызыкчылыктарын гана чагылдырат.

Жыйынтыктап айтканда, Батыш илимий ойломундагы жарандык коом түшүнүгү бирдиктүү эмес, тескерисинче, ар түрдүү философиялык жана идеологиялык багыттарда

өнүккөн. Ал кээде жеке адамдын эркиндигин камсыз кылуучу жана бийликти чектөөгө багытталган институттар системасы, ал эми башка учурда таптык бөлүнүүнүн жана карама-каршылыктардын чагылышы катары каралган. Бул көп кырдуулук жарандык коом түшүнүгүнүн заманбап саясий жана философиялык талкууларда актуалдуулугун сактап калышына өбөлгө түзөт.

Адабияттар

1. Гаджиев К.С. Проблема гражданского общества: Идеиные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. 1991. № 7.
2. Аристотель. Политика / Аристотель. Сочинения. М.,1983. Т. 4.
3. Локк Д. Сочинения: В 3-х т. М.,1988. Т. 3.
4. Гоббс Т. О гражданине / Гоббс Т. Собрание сочинений в 2-х т. М.,1989. Т. 2.
5. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. М.,1955.
6. Кант И. Метафизика нравственности / Кант И. Сочинения в 6-ти т. М., 1965, т. 4, ч.2.
7. Пейн Т. Избранные произведения. М.,1959.
8. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.,1990.
9. Жапаралиев, Ш. Ж. Хабермас и интернет: обратная трансформация публичной сферы в эпоху новых медиа? / Ш. Ж. Жапаралиев // Мировая экономика и международные отношения. – 2023. – Т. 67, № 7. – С. 118-126. – DOI 10.20542/0131-2227-2023-67-7-118-126. – EDN JXNOPG.
10. Базаркулова, Т. А. Жарандык коом идеясынын тарыхый-философиялык өнүгүүсү / Т. А. Базаркулова, Д. Т. Эшеналиева, А. А. Акаев // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология. – 2024. – No. 1(3). – P. 1-11. – DOI 10.52754/16948823_2024_1(3)_1. – EDN QFTCLU.
11. Базаркулова, Т. А. Постсоветтик социогуманитардык мейкиндиктеги жарандык коомдун калыптануусу / Т. А. Базаркулова, Д. Т. Эшеналиева // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 2. – P. 213-224. – DOI 10.52754/16948610_2024_2_21. – EDN GGIICL.